Kreditlash amaliyoti samaradorligini kompleks baholash metodologiyasini takomillashtirish

Turdiyev Eralijon Muxtarovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda tijorat banklarida kreditlash amaliyoti samaradorligini baholashning nazariy va uslubiy jihatlari tadqiq etilib, mavjud baholash yondashuvlarining cheklovlari asoslangan. Kreditlash samaradorligini faqat kredit hajmi, foiz daromadlari yoki muammoli kreditlar ulushi orqali baholash kredit faoliyatining haqiqiy natijadorligini to‘liq ifodalamasligi ko‘rsatib berilgan. Kredit portfeli daromadliligi, kredit riski, aktivlar sifati, resurslardan foydalanish samaradorligi, kreditlarning qaytuvchanligi va kapital samaradorligini o‘zaro bog‘liq holda hisobga oluvchi kompleks baholash yondashuvini shakllantirish zarurati asoslangan. Kreditlash amaliyoti samaradorligini integral ko‘rsatkich asosida baholash metodologiyasini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, kreditlash amaliyoti, kredit portfeli, kredit samaradorligi, kredit riski, daromadlilik, muammoli kreditlar, integral baholash, kredit resurslari, bank kapitali.

Kirish. Bank tizimining barqaror faoliyat yuritishida tijorat banklarining kreditlash amaliyoti alohida ahamiyat kasb etadi. Kredit operatsiyalari bank aktivlarining asosiy qismini shakllantirish bilan birga, bank daromadlarining muhim manbai hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, kreditlash faoliyati bank zimmasiga yuqori darajadagi kredit risklarini ham yuklaydi. Mazkur holat tijorat banklarida kreditlash amaliyoti samaradorligini baholashning ilmiy asoslangan, ko‘p mezonli va kompleks metodologiyasini ishlab chiqishni talab etadi.

Amaliyotda kreditlash faoliyati samaradorligini baholash ko‘pincha ajratilgan kreditlar hajmining o‘sishi, kreditlardan olingan foizli daromadlar, kredit portfelida muammoli kreditlarning ulushi va ayrim rentabellik ko‘rsatkichlari bilan cheklanadi. Bunday yondashuvlar kreditlashning miqdoriy natijalarini tavsiflasa-da, kredit operatsiyalarining “risk–daromadlilik–likvidlik–kapital samaradorligi” o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqligini to‘liq aks ettira olmaydi.

Shu sababli kreditlash amaliyoti samaradorligini bank tomonidan yo‘naltirilgan kredit resurslari evaziga erishilgan moliyaviy natijaning qabul qilingan risklar, foydalanilgan kapital, aktivlar sifati va kreditlarning qaytuvchanligi bilan o‘zaro nisbatini ifodalovchi kompleks iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Kreditlash samaradorligini baholashda mavjud uslubiy yondashuvlarning asosiy kamchiligi alohida ko‘rsatkichlarning bir-biridan mustaqil ravishda tahlil qilinishidir. Masalan, kredit portfeli hajmining yuqori sur’atlarda o‘sishi bank kredit faoliyatining rivojlanayotganligini ko‘rsatishi mumkin, biroq ushbu o‘sish muammoli kreditlar ulushining ortishi va kredit risklari kuchayishi bilan kechsa, mazkur natijani samarali deb baholash ilmiy jihatdan asosli bo‘lmaydi.

Xuddi shuningdek, kreditlardan olinadigan foizli daromadlarning ortishi ham o‘z-o‘zidan kreditlash samaradorligining oshganligini anglatmaydi. Chunki yuqori daromadlilik yuqori riskli kreditlar ulushining ko‘payishi hisobiga shakllangan bo‘lishi mumkin. Demak, kreditlash amaliyoti samaradorligini baholashda natijadorlik va risklilik ko‘rsatkichlari yagona tizim doirasida tahlil qilinishi lozim.

Shundan kelib chiqib, kreditlash amaliyoti samaradorligini kompleks baholash metodologiyasida quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq:

- kredit portfelining daromadliligi – kredit operatsiyalaridan olinayotgan iqtisodiy manfaat darajasini ifodalaydi;
- kredit portfelining sifati – muammoli, muddati o‘tgan va qayta restrukturizatsiya qilingan kreditlar holatini tavsiflaydi;

- kredit risklari darajasi – kreditlar bo‘yicha kutilayotgan yo‘qotishlar va risklarning bank moliyaviy barqarorligiga ta’sirini aks ettiradi;
- kredit resurslaridan foydalanish samaradorligi – jalb etilgan resurslarning kredit operatsiyalariga joylashtirilishi va ulardan olinayotgan natijani tavsiflaydi;
- kapital samaradorligi – kredit risklarini qoplash uchun band qilingan kapitalning iqtisodiy qaytimini ifodalaydi;
- kreditlarning qaytuvchanligi va aylanuvchanligi – kredit mablag‘larining o‘z vaqtida qaytishi hamda bank resurslarining takroriy kreditlash jarayoniga jalb etilish tezligini belgilaydi.

Kreditlash amaliyoti samaradorligini kompleks baholashda alohida moliyaviy ko‘rsatkichlarni yagona integral mezon doirasida umumlashtirish maqsadga muvofiq. Buning uchun dastlab kreditlash samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tizimi shakllantiriladi, so‘ngra ular iqtisodiy mazmuniga qarab normalashtiriladi va tegishli vazn koeffitsiyentlari asosida umumlashtiriladi.

Kreditlash amaliyoti samaradorligining integral ko‘rsatkichini shartli ravishda quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

$$KSI = w_1D + w_2S + w_3R + w_4K + w_5Q,$$

bu yerda:

KSI – kreditlash samaradorligining integral indeksi;

D – kredit portfeli daromadliligi ko‘rsatkichi;

S – kredit portfeli sifati ko‘rsatkichi;

R – kredit risklari bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar;

K – kapital va kredit resurslaridan foydalanish samaradorligi;

Q – kreditlarning qaytuvchanligi va aylanuvchanligi;

$w_1...w_5$ – tegishli ko‘rsatkichlarning integral bahodagi vazn koeffitsiyentlari.

Mazkur yondashuvda rag‘batlantiruvchi va cheklovchi ko‘rsatkichlarni alohida hisobga olish muhimdir. Daromadlilik, kreditlarning qaytuvchanligi va resurslardan foydalanish samaradorligining ortishi umumiy samaradorlik indeksiga ijobiy ta’sir ko‘rsatsa, muammoli kreditlar ulushi, kredit risklari va ehtimoliy yo‘qotishlarning ortishi integral bahoni pasaytirishi lozim.

Taklif etilayotgan metodologiyaning muhim jihati shundaki, u kreditlash samaradorligini faqat “qancha kredit ajratildi?” yoki “qancha daromad olindi?” mezonlari asosida emas, balki “ushbu daromad qanday risk evaziga, qancha resurs va kapital jalb etilgan holda hamda qanday kredit portfeli sifati sharoitida olindi?” degan kompleks yondashuv asosida baholash imkonini beradi.

Bundan tashqari, integral baholash natijalaridan tijorat banklarini o‘zaro taqqoslash, bir bankning kreditlash samaradorligi dinamikasini davrlar kesimida aniqlash, kredit siyosatidagi zaif jihatlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

1-jadval

“O‘zmilliybank” AJda kreditlash amaliyoti samaradorligi va kredit portfeli sifati ko‘rsatkichlarining dinamikasi[1]

Ko‘rsatkichlar	2022	2023	2024	2025	2025-yilning 2022-yilga nisbatan o‘zgarishi
Brutto kredit va lizing portfeli, trln. so‘m	89,41	99,42	108,01	105,38	+17,9 %
Kredit	20,7	11,2	8,64	-2,44	-23,21

[1] “O‘zmilliybank” AJning 2022, 2023, 2024 va 2025-yillar yakuni bo‘yicha rasmiy moliyaviy hisobotlari ma’lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan

portfelining yillik o‘sish sur’ati, %	7	0			p.p.
Kredit va lizing operatsiyalari bo‘yicha foizli daromad, trln. so‘m	7,14	8,66	10,25	11,16	+56,3 %
Kreditlardan hisoblangan daromadlilik, %*	8,74	9,17	9,88	10,46	+1,72 p.p.
Kredit va lizing bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlar rezervi, trln. so‘m	4,47	7,06	7,48	5,94	+32,8 %
Rezervlarning brutto kredit portfeliga nisbati, % **	5,00	7,10	6,93	5,63	+0,63 p.p.

* Kreditlardan hisoblangan daromadlilik quyidagi formula asosida hisoblangan:

$$KD_t = \frac{FD_t}{(KP_{t-1} + KP_t)/2} \times 100$$

bu yerda: *KD* - kreditlardan daromadlilik; *FD* - kredit va lizing operatsiyalari bo‘yicha yillik foizli daromad; *KP* - brutto kredit va lizing portfeli. 2022-yil ko‘rsatkichini hisoblash uchun 2021-yil oxiridagi 74,03 trln so‘mlik brutto kredit va lizing portfeli boshlang‘ich baza sifatida olingan.

** Rezerv darajasi = kredit va lizing bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlar rezervi / brutto kredit va lizing portfeli × 100. Uni NPL bilan aynan tenglashtirish mumkin emas; mazkur jadvalda u kredit portfelining risklilik va sifatini tavsiflovchi yordamchi indikator sifatida qo‘llanmoqda.

Kreditlash amaliyoti samaradorligini baholash kredit portfeli hajmining o‘sish sur’ati bilan cheklanmasdan, kredit portfelining daromad yaratish qobiliyati va uning risklilik darajasini o‘zaro bog‘liq holda baholashni talab etadi. 2025-yilda “O‘zmilliybank” AJ brutto kredit portfelining 2,44 foizga qisqarishi sharoitida kredit va lizing operatsiyalaridan foizli daromadning o‘sishi hamda hisoblangan kredit daromadliligining 10,46 foizga yetishi kreditlash samaradorligining miqdoriy o‘sishdan sifat va daromadlilikka yo‘naltirilgan holda baholanishi zarurligini ko‘rsatadi. Kreditlash amaliyoti samaradorligini kompleks baholash metodologiyasining takomillashtirilishi bank menejmentiga kredit portfelining hajmiy o‘sishidan ko‘ra uning sifatli va riskka moslashtirilgan o‘sishiga ustuvorlik berish imkonini yaratadi. Mazkur metodologiya asosida kredit siyosati samaradorligini baholashda quyidagi ketma-ketlikni qo‘llash maqsadga muvofiq: “kredit resurslari → kredit portfeli → daromadlilik → kredit riski → aktivlar sifati → kapitalga ta’sir → yakuniy samaradorlik”. Ushbu mantiqiy zanjir kreditlash amaliyoti samaradorligini bank faoliyatining alohida natijasi sifatida emas, balki bankning moliyaviy barqarorligi, daromadliligi va risklarga bardoshliligini birlashtiruvchi tizimli jarayon sifatida baholash imkonini beradi.

Tijorat banklarida kreditlash amaliyoti samaradorligini baholash metodologiyasini takomillashtirish kredit portfeli daromadliligi, kredit risklari, aktivlar sifati, kreditlarning qaytuvchanligi, resurslar va kapitaldan foydalanish samaradorligini o‘zaro bog‘liq holda hisobga olishni talab etadi.

Kreditlash samaradorligini ko‘p mezonli integral indeks asosida baholash, bir tomondan, bank kredit faoliyatining real iqtisodiy natijadorligini obyektiv aniqlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, kredit siyosatini takomillashtirish, kredit portfeli sifatini yaxshilash, risk va daromadlilikning maqbul nisbatini ta’minlash hamda bankning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu

jihatdan, kreditlash amaliyoti samaradorligini daromadlilik, risklilik, kredit portfeli sifati, resurslardan foydalanish va kapital samaradorligi ko‘rsatkichlarini yagona integral baholash tizimiga birlashtirish asosida aniqlash kreditlash amaliyotini baholash metodologiyasini takomillashtirishning istiqbolli ilmiy yo‘nalishi sifatida qaralishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risidagi nizom”. Adliya vazirligida 2696-son bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan, 2015-yil 14-iyul.

3. JSC “National Bank for Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan”. Consolidated Financial Statements and Independent Auditor’s Report for the Year Ended 31 December 2023. Tashkent, 2024.

4. JSC “National Bank for Foreign Economic Activity of the Republic of Uzbekistan”. Consolidated Financial Statements for the Year Ended 31 December 2025. Tashkent, 2026.

5. Berger A.N., DeYoung R. Problem Loans and Cost Efficiency in Commercial Banks. Journal of Banking & Finance. – 1997. – Vol. 21, No. 6. – P. 849–870.

6. Fiordelisi F., Marques-Ibanez D., Molyneux P. Efficiency and Risk in European Banking. Journal of Banking & Finance. – 2011. – Vol. 35, No. 5. – P. 1315–1326.